

СПЕЦИФІКА ХРОНОТОПУ ПРИГОДНИЦЬКО-ІСТОРИЧНОЇ ПОВІСТІ В. РУТКІВСЬКОГО «СТОРОЖОВА ЗАСТАВА»

***Анотація.** У статті аналізується пригодницько-історична повість В. Рутківського для дітей «Сторожова застава». Основна увага приділена висвітленню специфіки хронотопу твору, що дає змогу спостерігати за перебігом сюжету, еволюцією характерів персонажів, виявляти авторське ставлення до зображуваного. Наголошується на письменницькій грі з часовими координатами, за допомогою якої В. Рутківський зміщує «траєкторію розгортання подій» (З. Шевчук) твору, внаслідок чого перед читачем розкриваються нові можливості хронотопного виміру. Специфіка хронотопу водночас дає можливість простежити стилеві письменницькі пошуки в жанрі повісті.*

***Ключові слова:** В. Рутківський, література для дітей, повість, пригодницько-історична проза, хронотоп, час, простір.*

Історична тема в художній літературі була й лишається сьогодні досить актуальною й популярною. Сягаючи своїм корінням фольклору, життійної літератури, історичних хронік, історична проза акумулює «комплекс художньої інтерпретації минулого нашого народу» (В. Разживін). Незважаючи на жанрову приналежність того чи того твору, її єднає художній матеріал – історія, подія, що відбулася за давніших часів, тобто така, що в часовому вимірі вважається завершеною. За слушним зауваженням Нонни Копистянської, «Історичні жанри мають значення не тільки самі собою, але й тому, що в них, зокрема у романах Вальтера Скотта, зародився історизм, який відкрив залежність людини від загальноісторичних подій та обставин» [2, с. 257].

Історична проза у колі наукових зацікавлень Л. Александрової, С. Андрусів, Є. Барана, І. Варфоломеевої, А. Гуляка, М. Ільницького, Б. Мельничука, М. Наєнка, В. Оскоцького, М. Слабошпицького, В. Чумака та ін. Дослідники звертали свою увагу на принципи побудови історичного роману, питання типології, трансформації історичної правди в художню. Інтерес до цього жанру не вщухає й в останні десятиліття, про що свідчать дисертації Н. Бойко, М. Богданової, Ф. Кейди, Д. Пешорди, В. Разживіна, З. Шевчук, О. Проценко та ін.

Важливим жанровим формантом історичного твору є його хронотоп. На думку Н. Тамарченка, «історичний роман – єдиний, в якому значення часу як предмета художнього зображення настільки очевидно. Тому надзвичайно наочно в ньому виступає й розкриття прикмет часу у просторі» [7, с. 72]. Це зауваження дослідника цілком справедливе й до творів серединних і малих епічних жанрів. Реалізуючись у свідомості автора твору, його персонажної сфери й потенційного реципієнта, художній хронотоп виявляє себе через перебіг подій, зміни часових циклів, просторових картин, що в цілому дають змогу спостерігати за перебігом сюжету, еволюцією характерів персонажів, виявляти авторське ставлення до зображуваного.

Мета цієї розвідки – з'ясувати специфіку хронотопної структури, пригодницько-історичної повісті В. Рутківського для дітей «Сторожова застава», що до сьогодні ще не перебувала у полі зору науковців.

Повість демонструє авторську «версію» перепрочитання» вітчизняної історії (оригінальний текст був написаний у 1986 році, у 2012 році, змінений і доповнений, він побачив світ у видавництві «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»). На її сторінках перед читачами розгортаються події прадавнього минулого – 1097 року, й діють у творі поруч із вигаданими персонажами (Вітька Бубненко, дід Овсій, тітка Миланка) історичні особи: Володимир Мономах, княжич Святослав, герої фольклорного епосу Ілля Муромець, Олег Попович, Добриня Микитович. Автор у «Сторожовій заставі» вибудовує дві сюжетні лінії, дія в яких відбувається на одній і тій же території в різні часові періоди: сучасна читачеві дійсність і XI століття. У хронотопній структурі повісті визначальним, отже, постає час, що моделює її художню структуру. Він підпорядковує собі простір твору, що модифікується залежно від ознак доби, набуває її прикметних зримих рис.

Перша сюжетна лінія організована в сучасному авторові й читачеві часопросторі: селище Воронівка, що розташоване поблизу річки Сули, літні канікули, діти-п'ятикласники, які з ініціативи Костянтина Петровича починають займатися дослідженням історії рідного краю. Дійсність розпізнається у творі за допомогою атрибутів доби: комп'ютери, Інтернет, школа, лікарня, сільська бібліотека. Маркерами сучасності виступають поведінка і звички підлітків, їх стосунки один з одним. Художній час першої сюжетної лінії, отже, максімально наближений до реального часу і знаходиться в прямій залежності від персонажів твору – підлітків.

Увагу друзів-п'ятикласників, а відтак автора й читача, привертає насамперед Чортів яр. В. Рутківський топографічно чітко змальовує його місцезнаходження, при цьому наголошуючи на певній містичності простору. Виявляється, ще за часів Великої вітчизняної війни люди помічали там незвичайних військових, які були схожі на кочівників-половців і своїм виглядом лякали німців. Ореолом таємничості овіяне Городище, посеред нього був «загадковий знак, вросла у землю величезна гранітна брила. А ще довкола нього час від часу знаходили то наконечник стріли, то заіржавлений уламок меча...» [6, с. 29]. Ці «загадкові» речі набувають у тексті символічних рис, нагадуванням сучасникам про події, що розгорталися на території Воронівки за давніших часів. Утім, неможливість пояснити природу їх походження збуджує фантазію мешканців селища, в тому числі й героїв твору, інтригує їх, активізує сенсотвірні чинники, наслідком чого в межах тексту стає руйнування кордонів між реальним і уявним, модифікація уявлень про межі можливого у створеному автором художньому світі.

У хронотопній структурі повісті визначальним постає час, що моделює художню структуру тексту. У його залежності певною мірою знаходяться дії і вчинки персонажів твору. Підпорядковуючи собі мотиви їх поведінки, час виступає генератором сюжету твору, що розгортається у відповідності до канонів пригодницького жанру: на «першому місці акція, а не рефлексія, рух дії відбувається не через саморух персонажів, а через інтригу» (М. Ільницький) [5, с. 15]. Головний герой повісті – Вітько Бубненко – найактивніший учасник групи істориків-краєзнавців, захопившись дослідженням історії рідної Воронівки, упродовж тижня обладнував печеру Чортового яру, аби в ній можна було зберігати цікаві знахідки. Розвинена уява хлопця підштовхувала його щодаля до нових фантазій, що в текстовій площині твору виглядає як авторська гра з основними часовими характеристиками: протяжністю, спрямованістю, лінійністю. Письменник «перемікає» розповідь в інший часовий вимір, і головний герой твору опиняється на території Воронівки, Городища в давньому минулому XI столітті (у тексті це виглядає як тимчасова втрата свідомості головного героя у зв'язку з обвалом у печері, яку він обладнував у Чортовому яру).

Друга сюжетна лінія пов'язана зі зміною часових координат, наслідком чого стала трансформація простору, заміна героїв повісті: з'являються історичні персонажі Володимир Мономах, його син Святослав та ін., а головний герой – Віктор Бубненко фантастичним способом опиняється в їхньому середовищі. Цей прийом дав можливість В. Рутківському змусити реципієнта подивитись на Київську Русь й життя за тих часів не відстороненим поглядом (як це відбувається у традиційних творах на історичну тематику), а зсередини, ототожнивши себе із головним персонажем твору. Завдяки цьому читач «відчуває себе втягнутим у хід подій, які в момент читання здаються для нього реальними, навіть якщо насправді дуже далекі від його власної дійсності» [1, с. 266] і в такий спосіб доповнює моделювання історії власними уявленнями про неї, своїми знаннями, що виникають на підставі співжиття з персонажами повісті.

Автор, відправляючи головного героя в минуле, актуалізує увагу на відрізу певної історичної доби, час якої моделюється в категоріях простору, а персонаж здобуває можливість перебувати водночас у ньому й поза ним. В. Рутківський, використавши прийом «часового зсуву», руйнує принцип традиційного лінійного руху, підкреслюючи цим значущість простору, який, ставши місцем присутніх (з погляду історичної перспективи) подій, набуває позачасового значення.

У побаченому Вітьком просторі (такому знайомому з дитинства) виразно проступають прикмети іншої історичної доби: «Ось і знайомий уже кущ шипшини, вигин Сули, ледь помітна дорога між болотами. На самісінькому обрії бовваніє Городище. Але що це? Вітько потер очі і знову поглянув у бік Городища. Він звик бачити над урвищем з десятків хат та й годі. А тепер перед Вітьковим зором на краю Городища підводилася справжня фортеця. З темними стінами, гостроверхими баштами і вежею. На стінах, схоже, метушилися якісь маленькі, мов комахи, постаті. <...> Трава, здається, була вища й соковитіша. Дорога, що вела від Сули до воронівського лісу, начебто ніколи не знала тракторних траків. Та й сама Сула була куди повноводіша...» [6, с. 40-41].

Автор, обігруючи співвіднесеність і розбіжність часопросторових пунктів перетину, звертає увагу на їх значну типологічну подібність: така ж назва річок (Портяна, Іржавиця), що і в XXI столітті, розлогі черешні, густо всіяні бурштиновими ягодами, затишний коров'ячий дух у дворі тітки Маланки, її клопоти по господарству (приготування традиційних українських страв, знайомих Вітькові з дитинства, метушня біля курника), білий гусак, що «розмовляє» з кудлатим собакою, танець гопак, рухи якого так нагадують сучасне карате тощо. Зображуючи історичну дійсність, В. Рутківський, намагається подолати часову відстань, він стирає межу між минулим і сучасним й виразно артикулює ментальні константи українців, у формуванні яких, на думку науковців, помітну роль відіграє історичний концепт. «У народному світогляді сформувався етноідентифікаційний пласт пам'яті, що виникає на базі спільних духовних переживань та спільної історичної долі» [4]. Гречність, гостинність, щирість, патріотизм, працелюбність, душевність, емоційність і чуйність (у жінок), сміливість і звитяга (у чоловіків) – такими рисами характеру наділяє письменник історичних персонажів.

Моделюючи постаті історичних осіб, автор намагається акцентувати увагу на таких рисах характеру, що дають можливість уявити їх не лише як легендарних постатей (що є каноном історичних дум, пісень, легенд), а звичайних людей. Так, Ілля Муровець любить ласувати черешнями, що ростуть в саду діда Овсія, і грішить тим, що крадькома ходить по них туди вночі. Улюбленим заняттям Олешка Поповича є змагання в силі і спритності, Володимир Мономах сумує за рідним сином Святославом і, аби визволити його з Половецького полону, підтримує авантюрний план діда Овсія і Муровця й хоче взяти в ньому

участь. У такий спосіб В. Рутківський максимально наближає історичних персонажів до реципієнта так, що вони опиняються не **над** Вітьком (і читачами), а **поруч** з ними. Виявляючи себе в часі і просторі, вони розкривають «внутрішні виміри онтологічної само-реалізації» (П. Білоус).

Цій меті підпорядкована й мовно-стилістична палітра повісті, в якій домінує розмовне мовлення. Його маркерами виступають, зокрема, загальноновживані конструкти в діалогових ходах персонажів, уживання просторічної й експресивної лексики і фразеології: *халепа, клямка, скалозуби, надибати, натовкти, рознюхати, харцизяки бісові, зуби шкірити, обоє рябоє, блекоти скуштувати, брехло довготелесе, прийде коза до воза, твоїми б вустами та мед пити* та ін. Такою мовою різночасові персонажі швидко знаходять «спільну мову», руйнуючи кордони між минулим і сучасним.

«Події в літописі, у життях святих, в історичних повістях – це головно переміщення в просторі <...> Життя – це вияв себе у просторі. Це мандрівка на кораблі серед моря житейського», – зазначав Д. Лихачов [3, с. 344]. «Вмонтоване» в художній простір життя персонажів повісті «Сторожова застава» виявляється через синтез особистого й соціального, психологічного й естетичного, що дає можливість зримо уявити органічну злитість їх власних доль з долею батьківщини. Володимир Мономах, дід Овсій, Олешко Попович, Ілько Муровець, Добриня Микитович постають перед гостем з майбутнього – Вітьком Бубненком – як справжні патріоти своєї землі, мужні й сміливі захисники свого народу, які у відповідальний момент спроможні мобілізувати себе на битву з ворогом і, якщо потрібно, віддати своє життя заради інших.

Показовою в цьому плані є битва з половцями над Сулою, в описі якої В. Рутківський вдається до романтизації й героїзації подій минулого. «Перший напад римівці відбили досить легко, хоча й серед них впало кілька воїв, – половці теж осипали їх хмарами стріл. Проте чужинці вже зачепилися за правий берег, їхні коні чвалом покотили на першу лаву піших римівців. Ті хутко відступили назад – і ординським нападникам відкрилися сотні косо вкопаних у землю березових кілків, що своїм вістрям були спрямовані до Сули. За кілками виднілася валка возів. У проходах між ними стояли найдужчі воїни з рогатинами, здатними прохромити не лише людину, а й розлютованого ведмеда. Вдарилася в березовий частокіл перша половецька хвиля, напоролася кінськими грудьми на гострі палі і відкотилася до Сули. Вдарилася друга – і захопила частокіл. А за нею вже зводилася третя... Хоробро билися римівці, не відступали ні на крок» [6, с. 284-285]. І хоча В. Рутківський намагається досягти певної точності географічно-просторових відомостей (з історичних джерел відомо, що на цю територію напади половців були частим явищем), усе ж у літературному тексті топос набуває швидше символічних ознак всієї Руської землі, що в свідомості українців асоціюється з місцем історичного буття пращурів, котрі відстоювали його цілісність і незалежність.

У повісті В. Рутківського, як і загалом у пригодницько-історичній прозі, вигадка домінує над історичним фактом. Звертаючись до сивої давнини, автор активно послуговується художнім домислом, намагаючись оживити сторінки історії. За слушним зауваженням Нонни Копистянської, «З хронік вони (письменники – В. К.) беруть тільки мотив, підпорядковуючи давнину собі, своєму внутрішньому хронотопу, патріотичним, моральним тенденціям доби» [2, с. 257]. Утім, варто відзначити, що в змалюванні батальних сцен письменник демонструє знання історичного матеріалу; він намагається зберегти об'єктивність, зокрема, в описі тактики бою з половцями (використання частоколу, на який наражалася половецьке військо, коли русичі розступалися).

Історичні довідки письменник залучає до тексту максимально лаконічно, намагаючись зберегти загальний тон повіствування, часто іронізуючи над незнанням сучасними підлітками відомостей про Київську Русь, її князів, особливості життя на території сучасної України. Цій меті підпорядковані внутрішні монологи головного героя – Вітька Бубенка, мислення й мовлення якого максимально осучаснені (їх маркерами в тексті виступають нескладні синтаксичні конструкції, експресивна лексика і фразеологія, що в наведеному нижче уривку виділена курсивом): «Вітько вражено подивився на вершника. То ось який він, Володимир Мономах...<...> він мудрий. Кілька років тому переяславську землю безперервно терзали половецькі орди. І нічого не можна було вдіяти, бо на кожного переяславського воїна припадало чи не семеро половців. Та коли в Переяславі став княжити Володимир, він уклав з ханами угоду про ненапад. Щоправда, хани її час від часу порушують – *тихцем посилають* за Сулу своїх *розбишак*, а самі *вдають, що нічого не відають*. А от Мономахові переходити за Сулу не можна, бо він змушений був на вимогу ханів віддати заручником свого улюбленого сина Святослава. І коли що – йому першому половці *знесуть голову*... А що знав Вітько про нього у своєму XXI столітті? Лише те, що князь носив важку шапку...» [6, с. 111].

Хронотоп повісті максимально динамічний, її кожний новий розділ фіксує переміщення героїв (чи то в сучасному читачеві світі, чи то в минулому) у просторових координатах з певною метою. Так, у розділі «Невдала втеча» читач має можливість спостерігати пересування Вітька з метою швидшого повернення додому: «Тепер Вітько прокрадався украй обережно. Кулею перебігав від одної гілки, що нависала низько над дорогою, до іншої. <...> Отак, від дерева до дерева, Вітько і дістався узлісся. Попереду уже почало світлішати у проміжку між гілляччям. Ще трохи – і перед його очима засиніла вузька смужечка Іржавиці. А там уже Портяна близько, а за нею й до Сули рукою дістати...» [6, с. 83]. Розділ «Половці» – розвідка русичів (разом з Вітьком) до половців. Динамічність життєвого простору передається за допомогою дієслівних форм, що означають рух (дістатися, перебігати, прокрадатися, збиратися, підійти, перебиратися, пливти, гребти), прислівників місця й часу (угорі, попереду, ззаду, напередодні, вночі), топонімів (Сула, Іржавиця, Портяна, Римів, Городище, Канівці, Лящівка, Каврай, Махнач та ін.).

Часто хронотоп набуває екстремальних рис, що в цілому підпорядковане показу випробувань персонажів твору з метою розкриття їх особистісних якостей. Розділи «Викрадення княжича Святослава», «Втеча Андака», «Битва», «Битва над Сулою», «В половецькому полоні» й ін. вияскраплюють такі риси персонажів, як доблесть, відвага, сміливість, героїзм, почуття патріотизму. Героїзація подій минулого своїми витокami загалом сягає романтичної традиції, в повісті В. Рутківського вона не лежить на поверхні твору, а проступає через цікаві захоплюючі пригоди, що відбуваються на тлі, здавалось би, типових буденних реалій. У них (подіях) «запросто» бере участь звичайний п'ятикласник разом зі своїми новими друзями з минулого: Росанкою, Олешком, Ільком, дідом Овсієм. Письменник в такий спосіб руйнує традиційні для історичної прози для дітей стереотипи в патріотичній героїзації минулого, а робить проєкцію давноминулих подій на сучасність, підкреслює іманентну сутність героїчного вчинку, який може здійснюватися не «кимось і десь», а звичайними людьми, у тому числі й підлітками.

Хронотоп повісті В. Рутківського «Сторожова застава» набуває ще й виразних міфологічних ознак. Міф у творі являє собою елемент жанрової організації художнього матеріалу, засіб втілення моделей особистої й суспільної поведінки людини. У творах на історичну тематику, де зображуються події княжих часів, використання міфологічних образів значною мірою обумовлене потребою ймовірності зображення доби. У цей період,

як відомо, досить потужну силу зберігали дохристиянські вірування, загальнолюдський комплекс світоглядів, вірувань, обрядів, що йдуть із глибин тисячоліть. При цьому якщо, наприклад, у Б. Комара міфологічний антураж здебільшого виконує допоміжну «обслуговуючу» функцію відтворення колориту епохи, то у В. Рутківського його функціональні характеристики дещо розширюються. Окрім схильності й віри реальних персонажів твору в існування й силу язичницьких богів, зміїв, демонів, чортів, водяників, русалок, що в тексті повісті здебільшого є виплодом їх фантазії (наприклад, беззастережно вірять в існування й надзвичайну силу змія, хоча жодного разу не бачили його) тут бачимо ще й «реальних» міфологічних персонажів.

Центральне місце серед міфологічних образів твору займає Велес (дідько болотяний, болотяний бугай), що був одним із центральних божеств язичницької слов'янської міфології. Він набуває у творі виразних локалізованих характеристик: живе у плавнях, має вигляд страшною потвори: «Велес був низький на зріст і кривобокий, ноги мав короткі і теж скривлені. Голова була сплюснена з боків, підборіддя випиналося далеко вперед. На спині крутий горб. Усе тіло поросло рудою вовною. Проте плечі дідька болотяного за шириною, мабуть, не набагато поступалися плечам Іллі Муровця. І руки були такі ж могутні» [6, с. 252]. У повісті його функції підпорядковані сприянню миру між русичами й половцями. Він рятує Вітьку від половців, допомагає врятувати княжича Святослава. Велес цілком на боці русичів і всіляко сприяє відстоюванню справедливості. Такий несподіваний ракурс виразно артикулює онтологічні проблеми добра, майбутнього, сенсу життя, що стають у такий спосіб для реципієнтів зримішими і зрозумілішими.

Уведення до тексту твору міфологічного персонажа актуалізує, загострює перед юним читачем проблему, що лежить у площині давноминулих часів (боротьба русичів з половцями) й у такий спосіб співвідносить морально-естетичний досвід минулого з сучасним життям і його проблемами. Маючи можливість побачити проблему в глибинній часовій ретроспективі, читач водночас порівнює минуле й сучасне, більш зримо осягає суть сучасності і спрямовує свою увагу у відповідному морально-етичному напрямку.

Таким чином, у повісті В. Рутківського «Сторожова застава» історична тема відна-йшла оригінальне трактування, на якому позначився вплив постмодерної традиції. Завдяки письменницькій грі з часовими координатами, В. Рутківський зміщує «траєкторію розгортання подій» (Зоя Шевчук) твору, внаслідок чого перед читачем розкриваються нові можливості хронотопного виміру. Визначальним у художній структурі повісті є час, якому підпорядкований простір, що залежно від ознак доби набуває її прикметних рис. Час виступає генератором сюжету твору, що розгортається у відповідності до канонів пригодницького жанру. У процесі «перемикання» сюжету на інший часовий вимір відбувається й переміщення головного героя в давноминулі події. І цей прийом дає можливість авторові максимально наблизити до читача хід історичних подій, відчутти атмосферу епохи, доповнити її моделювання власними уявленнями, своїми знаннями, що виникають на підставі співжиття з персонажами повісті. З'ясування особливостей хронотопної структури повісті дало змогу простежити активні письменницькі пошуки нової якості прозописма, майстерне індивідуальне мистецьке чуття, що виявляється у здатності бачити проблеми в глибинній часовій ретроспективі, порівнювати минуле й сучасне, більш зримо осягати суть сучасності і спрямовувати свою увагу у відповідному морально-етичному напрямку.

Література

1. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / Вольфганг Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття: за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 261–277.
2. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія / Н. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
3. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – М. : Наука, 1979, – 376 с.
4. Навка І. О. Історичний аспект формування менталітету українського народу [Електронний ресурс] / І. О. Навка. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/GrIst/2009/St_11.pdf. – Загол. з екрану.
5. Проценко О. А. Еволюція українського історичного роману 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук за спеціальністю 10.01.01. «Українська література» / О. А. Проценко. – Запоріжжя, 2001. – 18 с.
6. Рутківський В. Сторожова застава / В. Рутківський. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 304 с.
7. Тамарченко Н. «Эстетика словесного творчества» М. М. Бахтина и русская философско-филологическая традиция / Н. Д. Тамарченко. – М. : Изд-во Кулагиной, 2011. – 400 с.

Vitalina Kyzylova

Chronotopos Features in Historical-Adventure Novel

«The Guard Outpost». by V. Rutkivsky

Abstract. In the article is analyzes the adventure-historical novel by V. Rutkivsky «The Guard Outpost». The main focus is on the specifics of the chronotope in the story which makes it possible to follow the plot, the evolution of characters, to determine the author's attitude to the events portrayed. The focus is on writer's game with time-space, by means of what V. Rutkivsky displaces «the trajectory of the unfolding events» (Z. Shevchuk), so that the reader opens new chronotopos.

Keywords: V. Rutkivsky, literatura for children, story, adventure-historical fiction, time and space, chronotopos.

Виталина Кизилова

Особенности хронотопа приключенческо-исторической повести

В. Руткивского «Сторожевая застава».

Аннотация. В статье анализируется приключенческо-историческая повесть В. Руткивского «Сторожевая застава». Основное внимание уделяется специфике хронотопа повести, что дает возможность следить за сюжетом, эволюцией характеров персонажей, определять авторское отношение к изображаемым событиям. Акцентируется внимание на писательской игре с часовыми координатами, при помощи которой В. Руткивский смещает «траекторию разворачивания событий» (З. Шевчук) произведения, вследствие чего перед читателем раскрываются новые возможности хронотопа. Его специфика в то же время дает возможность проследить стиливые поиски писателя в жанре повести.

Ключевые слова: В. Руткивский, литература для детей, повесть, приключенческо-историческая проза, хронотоп, время, пространство.